

Висловлюємо щиру подяку пп.:

*Ользі БАГАЛІЙ,
Костеві ЧЕРЕМСЬКОМУ,
Вікторії КАЦАЙ,
Данилові НІКІТІНУ,
Ірині ЖУРАВЛІВІЙ,
Марині БОБРОВІЙ,
Яні ТИМОШЕНКО,
Надії ХОЛЯВЦІ,
Вадимові ЩЕРБІ,
Олександрі ШЕВЛЮЗІ*

*за безкорисливе сприяння
виходу в світ цього видання*

Видавець
Олександр
Савчук

З Української Старовини

Видавець Олександр Савчук
Харків • 2020

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
ЦЕНТР УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ІМЕНІ Д. І. БАГАЛІЯ
ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

- 3-11** **З української старовини** / текст Д. І. Яворницький ; ілюстр. С. І. Васильківський, М. С. Самокиш ; передм. С. І. Світленко та В. М. Ханко ; прим. А. М. Домановський ; упоряд. О. О. Савчук ; художн. оформ. О. Г. Чекаль. — Харків : Видавець Олександр Савчук, 2020. — 144 с., [44 іл.]. — (Серія «Слобожанський світ» ; вип. 14).
ISBN 978-617-7538-42-3

Альбом «З української старовини» вперше вийшов друком у 1900 р. і назавжди став класикою українознавства. Книга містить 20 історичних нарисів авторства Д. І. Яворницького, проілюстрованих видатними українськими художниками — С. І. Васильківським та М. С. Самокишем. Перевидання «Альбому» здійснено у новому українському перекладі, містить дві передмови та примітки. Ілюстрації репродуковано з оригінального видання і подано разом із збільшеними фрагментами.

УДК 94(477)(081.2.025.2)

ISBN 978-966-2562-03-3 (серія)
ISBN 978-617-7538-42-3

©Світленко С. І., передмова, 2020
©Ханко В. М., передмова, 2020
©Домановський А. М., примітки, 2020
©Чекаль О. Г., художнє оформлення, 2020
©Видавець Олександр Савчук, 2020

ЗМІСТ

Сергій СВИТЛЕНКО

УКРАЇНСЬКИЙ ТОПОС ПАМ'ЯТІ НА СТОРІНКАХ ВИДАННЯ «З УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ»	7
---	---

Віталій ХАНКО

МИСТЕЦЬКА ВІЗУАЛІЗАЦІЯ КОШТОВНОГО АЛЬБОМУ ПРО УКРАЇНСЬКУ СТАРОВИНУ ЗА 1900 РІК	21
---	----

З УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ

ДО АЛЬБОМУ «З УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ»	29
ПЕТРО КОНАШЕВИЧ САГАЙДАЧНИЙ	33
ГЕТЬМАН БОГДАН МИХАЙЛОВИЧ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ	37
ВОЄВОДА АДАМ ГРИГОРОВИЧ КИСІЛЬ	40
ПОЛКОВНИК РЕЄСТРОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛКІВ	45
РУШНИЦІ, СПИСИ, КЕЛЕПИ, ШАБЛІ, ПІСТОЛІ, ЯТАГАНИ І ПОРОХІВНИЦІ	47
УМАНСЬКИЙ СОТНИК ІВАН ГОНТА	49
ПИСАР ВІЙСЬКОВИЙ	59
ГАРМАШІ ЧАСІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ. МОРТИРА, ВИЛИТА ЗА НАКАЗОМ МАЗЕПИ	60
КОЗАЦЬКИЙ ОБОЗ	62
ТИП ЗАПОРОЖЦЯ	63
СЦЕНА ІЗ ЗАПОРОЗЬКОГО ЖИТТЯ: СУД НАД ЗЛОЧИНЦЕМ	65
МІСЦЕ КОЛИШНЬОЇ ЧОРТОМЛИЦЬКОЇ СІЧІ	66
ДУНАВЕЦЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ	68
СІЧОВИЙ ДІД АБШИТОВАНИЙ	71

ЯРМАРОК В УКРАЇНІ	73
ЗИМІВНИК КОЗАЦЬКИЙ	79
ПРОВОДИ КОЗАКА ДО ВІЙСЬКА	81
ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА	84
ПОДОРОЖ НА ПРОЩУ ШЛЯХЕТНОЇ ОСОБИ У XVIII ст.	88
ГУРТ КОБЗАРІВ І ЛІРНИКІВ НА УКРАЇНСЬКОМУ ЯРМАРКУ	89
ПРИМІТКИ	92
АЛЬБОМ	96
ПОЯСНЕННЯ ДО АЛЬБОМУ	141

УКРАЇНСЬКИЙ ТОПОС ПАМ'ЯТІ НА СТОРІНКАХ ВИДАННЯ «З УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ»

Кожна нація має свій топос пам'яті, який закарбовує цілком певну просторово-часову систему координат і є важливим чинником набуття ідентичності, появи національної свідомості та державницького мислення в національній спільноті.

Наявність пам'яттєвого дискурсу, напевно, є одним з найважливіших інтелектуальних і ментальних факторів ствердження історичності нації, поряд із державно-політичним, військовим, соціально-економічним, духовно-культурним, історико-демографічним тощо. Козацький період, і зокрема Запорозька Січ, став потужним маркером українського топосу пам'яті, про що вже відзначалося в сучасній науковій літературі¹⁾. Сьогодні ж, як ніколи в історії незалежної України, є вкрай важливим утвердження української історичної традиції, українських символів, сакральних місць і збереження історичної пам'яті не стільки задля уславлення минулого, скільки задля моделювання сьогодення та історичної перспективи української нації, української державності та суспільства. Як не дивно, в сучасному інформаційно-технологічному суспільстві не слід недооцінювати художньо-символічний аспект пізнання. Коли людині бракує часу на прочитання великих текстів, вона все більше уваги звертає на мистецькі образи, на символіку минулого. А досягнення історичної оповіді в поєднанні з мистецьким твором може дати чи не найбільший ефект для світорозуміння. Тож цілком логічним є звернення до такого інтелектуального симбіозу, як жанр науково-мистецької книги, розрахованої на широкого читача, а не на вузьке коло спеціалістів. Одним із чудових зразків такого роду є альбом Д. І. Яворницького, М. С. Самокиша та С. І. Васильківського «З української старовини».

Уперше це видання у вигляді аркушів у папці побачило світ 1900 р. в Санкт-Петербурзі, в дру-

карні відомого видавця А. Ф. Маркса²⁾. Відтоді видавці не надто часто тішили своїх читачів перевиданням цієї цінної науково-мистецької пам'ятки.

Лише наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття почали з'являтися сучасні перевидання «Альбому». Перше з них вийшло в Києві, у видавництві «Мистецтво», 1991 року великим накладом у 25000 примірників³⁾. Тексти історичних нарисів Д. І. Яворницького подано в перекладі з російської та в упорядкуванні Ю. О. Іванченка з післямовою А. О. В'юника. В оформленні використано фрагменти робіт М. С. Самокиша та С. І. Васильківського. За мистецькою частиною «Альбому» та текстами Д. І. Яворницького післямова А. О. В'юника знайомить читачів із традицією видання альбомів про Україну, починаючи зі збірки офортів «Живописная Украина» (1844) Тараса Шевченка⁴⁾. Цінним доповненням до «Альбому» став ілюстрований додаток з доробку вітчизняних і зарубіжних художників, який створює яскраве емоційно-естетичне, історико-культурне панорамне тло із зображенням українських краєвидів, міст і сіл, фортець, історичних подій та персоналій, а також різних соціальних типів⁵⁾.

Друге перевидання «Альбому» вийшло у світ 2001 р. у київському видавництві «Веселка» накладом 5000 примірників у рамках історичної бібліотеки для дітей «Золоті ворота», воно було розраховане на учнів середнього та старшого шкільного віку. Текстова частина видання являє собою вже відомий український переклад з російської мови, підготовлений Ю. О. Іванченком. Тексти нарисів Д. І. Яворницького перемежуються з ілюстраціями художників М. С. Самоки-

¹⁾Киридон А. Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. К.: Ніка-Центр, 2016. С. 208.

²⁾Из украинской старины = La petite Russie d'autrefois : [Альбом] / рис. акад. С. И. Васильковского и Н. С. Самокиша ; поясн. текст проф. Д. И. Эварницкого. С.-Петербург: Изд. А. Ф. Маркса, 1900. VIII, 100 с. : іл.

³⁾З української старовини. Альбом. Київ: Мистецтво, 1991. 316 с.

⁴⁾Там само. [С. 144–153].

⁵⁾Там само. С. 154–308.

МИСТЕЦЬКА ВІЗУАЛІЗАЦІЯ КОШТОВНОГО АЛЬБОМУ ПРО ВКРАЇНСЬКУ СТАРОВИНУ ЗА 1900 РІК

Історія видавничої справи в Російській імперії XIX — поч. XX ст., в межах якої перебувала Україна, пов'язана з Петербургом, Москвою, Харковом, Києвом, Одесою та іншими містами. До цієї доби потрібно зарахувати й осередки друкарства Галичини й Буковини, в яких українські книги популярного характеру і з поля красного письменства з'являлися в значно більшій кількості. Після драконівських заборон 1863 і 1876 років у підросійській Україні настав мертвий період для українського друкованого слова. Лише наприкінці XIX ст. ситуація стала дещо мінятися і деякі великі капіталістичні видавництва Петербурга, зокрема А. Маркса, О. Суворіна, І. Ситіна, стали видавати книжки, брошури, збірники й навіть альбоми на українську тематику. Серед них треба згадати виданий альбом «Старина украинская и запорожская» О. Сластьона за 1895 р. (знищений повінню весь наклад у 400 примірників у друкарні Рашкова), окремі таблиці видавництва А. Маркса як премії журналу «Нива» (наприклад, кольорова репродукція акварелі «Запорожець» С. Васильківського за 1893 р.). Значну видавничу діяльність розгорнуло «Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг» (діяло від 1898 р.) у Петербурзі, дещо пізніше засновується «Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга», що випустило у світ немало видань, навіть артистичних, присвячених, приміром, Т. Шевченкові. Одночасно в Україні постають поважні видавництва: «Фото-літографія С. В. Кульженка» (від 1880 р.) та «Вік» (1895–1914 рр.) у Києві; книговидавнича справа активізується в Чернігові у 1894–1902 рр. за ініціативи Б. Грінченка; книгодрукарство досягає високого рівня в Одесі та Харкові. Від середини XIX ст. осередками книжкової продукції стають Галичина з центром у Львові, Буковина й Закарпаття.

У згадані 1890-ті рр. визначні українські мистці та друзі Сергій Васильківський і Микола Самокиш співпрацювали з петербурзькими видавцями, передусім з А. Марксом, який прихиль-

но ставився до художників і сприяв виходу їхньої поточної графічної продукції. Художники знали й неодноразово споглядали офорти з альбомів «Живописная Украина» Т. Шевченка (1844 р.) і Л. Жемчужникова (1861–1862 рр.), бачили рідкісні раритетні видання Франції та Польщі за XVI–XVIII ст., що зберігалися в бібліотеці Академії мистецтв. Їм було відомо і про рідкісне історичне дослідження О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще» (написане в другій половині XVIII ст. і видрукуване в 1847 р.) із 28 малюнками української тематики, створеними Т. Калинським. Знали і про згаданий вище Сластьонів альбом. За наполегливим проханням А. Маркса до проекту долучився кращий на той час знавець історії українського козацтва й давній товариш художників — Д. І. Яворницький¹. Він написав 20 історичних нарисів, які, по суті, вербалізували мистецьку частину видання.

Історію виникнення і з'яви друком цінного історичного альбому «З української старовини» біографи М. Самокиша і С. Васильківського советського післявоєнного періоду не досліджували і не висвітлювали. Виняток становить монографія наукового співробітника Сімферопольської картинної галереї О. Полканова про М. Самокиша², написана на основі ретельно вивчених архівно-документальних матеріалів і неопублікованих спогадів про життєву і творчу долю художника. Позитивно оцінили ілюстрований альбом також вкраїнські дослідники графіки В. Касян і Ю. Турченко³ і дослідниця фольклористики М. Шубравська⁴. Біограф О. Сластьона відомий

¹Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4. Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / уклад.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. Капустіної. Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. С. 50.

²Полканов А. И. Николай Семенович Самокиш: Жизнь и творчество (К 100-летию со дня рождения). 1860–1960. Симферополь: Крымиздат, 1960. С. 36–38.

³Касян В., Турченко Ю. Українська дожовтнева реалістична графіка. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 88.

⁴Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. К.: Наук. думка, 1972. С. 74–75.

ДО АЛЬБОМУ «З УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ»

У наш час ніхто не стане заперечувати великого просвітницького значення науки археології, чи науки про старожитності. Навпаки, нині й учені-фахівці, й освічені люди дійшли до цілковитого усвідомлення того, що заняття старовиною і вельми потрібне, і вкрай корисне. Справді, наука про старовину, опріч того, що збагачує безцінними матеріалами, пов'язує нас безпосередньо з нашими далекими пращурами, знайомить із зовнішніми і внутрішніми обставинами їхнього життя, указує на ті чи ті зносини їх з різними народами, розвиває в нас почуття прекрасного, ушляхетнює наше серце, виховує в нас любов до всього рідного, розширює наші розумові горизонти і, зрештою, через усе це наділяє нас життєвим досвідом, дає уроки майбутнього й робить нас справжніми синами нашої вітчизни, істинними патріотами. Тому-то в наш час і найвищі особи, й урядові заклади, і приватні особи докладають чималих зусиль і витрачають значні кошти для збирання різних вітчизняних старожитностей, наповнюючи не лише столичні, а й провінційні музеї найрізноманітнішими скарбами. Тому всяка спроба видання вітчизняної старовини не лише не буде зайвою, а, навпаки, буде вельми потрібною і бажаною як посібник для науки про минувшину і як повчальна книга для кожної читаючої людини. Урядові установи і приватні особи вже видали чимало різних альбомів старовини і принесли тим самим велику користь вітчизняній археології. Найбільш відомі такі видання: «Древности российского государства», «Описание одежды и вооружений русского войска», «Опись московской оружейной палаты», «Памятники древнерусского зодчества» Ріхтера, «Подробный словарь русских гравированных портретов» Ровинського, «Материалы по истории русских одежд и обстановки народной жизни» Прохорова, «Русский народный орнамент» Стасова і багато інших.

Але в усіх цих і подібних до них виданнях ми бачимо або дуже мало, або зовсім не бачимо

української старовини, і саме старовини козацького періоду історії України². До цього часу відомі лише два видання козацької старовини: одне зроблене в Москві «Товариством історії та старожитностей», яке видало кілька портретів козацького, міщанського і селянського станів південно-західної Росії, та й то лише як додаток до «Летописного повествования о Малой России» Рігельмана; друге здійснене в Києві приватною особою В. В. Тарновським, який видав своїм коштом кілька портретів українських гетьманів як ілюстрації до творів Антоновича й Беца «Исторические деятели юго-западной России».

А тим часом у минулому житті України було стільки оригінального, стільки своєрідного, стільки повчального й zarazом стільки поетично-привабливого, що все це вже давно саме собою проситься на світ Божий і давно вже вабить до себе істинних любителів і поціновувачів української старовини.

Та й справді, історичне життя України з її козацьким населенням у містах і в пониззі Дніпра, у Запорозжі, не раз висувало таких героїв, чий імена можна сміливо вписати на сторінки всесвітньої історії. І поява таких героїв на історичній сцені України та Запорозжя не випадкова. Займаючи бойовий пост між турками й татарами з одного боку і поляками з другого, козаки були справжнім живим щитом для всієї руської народності³ і на своїх плечах виносили всі удари як з боку мусульманського Криму й Туреччини, так і з боку католицької Польщі. Борючись за політичну свободу, за православну віру, козаки кожен п'ядь рідної землі поливали своєю кров'ю і засівали своїми кістями й тут же створювали таких богатирів-героїв, які викликали в сучасників і викликатьмуть у нащадків справжній подив.

Особливо ж великими були подвиги тих захисників вітчизни й віри, які з міст ішли в дніпровські пониззя та відкриті степи.

Ідучи в степи, козаки зрікалися родини, усіх радощів земних, людської оселі й жили спочатку,

ГЕТЬМАН БОГДАН МИХАЙЛОВИЧ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

В усій історії України³⁷ немає особистості більш популярної, ніж гетьман Богдан Хмельницький. Ім'я Богдана Хмельницького нерозривно пов'язане з питанням про звільнення 1654 року України³⁸ з-під ярма польського й передання її «під високу руку» московського царя. Ця обставина головним чином і створила вічне ім'я Хмельницькому. Час Хмельницького був найтяжчим для українського народу³⁹, хоча біди в Україні⁴⁰ почалися задовго до нього. Віддавшись ще за 80 років до Хмельницького за так званою Люблінською унією під верховну владу польського короля з умовою безперешкодно сповідувати православну віру й мати однакові з поляками та литовцями громадянські права, українці⁴¹ швидко знайшли собі заклятих ворогів у Польщі, які позбавили їх не лише громадянських, а й усяких людських прав. Це були, з одного боку, ксьондзи-єзуїти, з другого — свавільні шляхтичі й польські магнати, які зневажали права всіх людей нижчого звання й ставили свою волю вище за волю загальнодержавного сейму й самого короля. Об'єднавшись із Польщею на правах, «як рівні до рівних і вільні до вільних», православні українці скоро зрозуміли, що ці права існують для них лише на папері, а не насправді: за короткий час їх позбавили свободи віросповідання, покровительства законів, недоторканності особистості та майнових прав.

Знаючи, яку силу для населення України⁴² мала православна віра, отці-єзуїти передовсім почали з православ'я, і тут українці⁴³ зазнали від них незліченну кількість бід і насилля, про які в наш час годі й подумати. Поступово набуваючи сили й поширюючи свій вплив, польські ксьондзи захопили наші церкви й монастирі, і тоді частину з них віддали на відкуп євреям, частину зовсім спустошили й перетворили на заїжджі двори й шинки; при цьому церковні мастки відібрано й пограбовано, церковне начиння, священницьке облачення і скарбниці розкрадені, і більша частина цього добра також потрапила до рук євреїв та пропивалася в шинках; священ-

ників, ченців і прислужників церковних або зовсім перебили, або ж покалічили й розігнали. Маючи вплив на владних людей у королівстві, ті ж ксьондзи досягли того, що людям православної віри заборонялося вести торгівлю, записуватися в цехи, ховати за своїм обрядом померлих, вінчатися по-православному, навіть випікати самостійно до свята Світлого Христова Воскресіння паски, а неодмінно купувати їх готовими у євреїв. Чи треба було правити службу в церкві, чи хрестити немовля, чи вінчати молодят, чи ховати небіжчиків — заради всього цього потрібно йти до єврейської корчми, торгуватися там з євреєм-орендарем церкви і платити йому мито за те, щоб він дозволив відчинити церкву й бити у дзвони за душу покійника, адже ключі від церкви й мотузки від дзвонів були в євреїв-орендарів.

Зазнаючи великого лиха від гонителів православної віри, український народ⁴⁴ потерпав не менше і від несправедливих судів. За свідченням самих же поляків, селяни навіть у королівських маєтках не були захищені законом і зазнавали систематичного грабунку з боку господарських чиновників: суддів, асесорів, екзекторів, війтів, бурмистрів та всіх інших. «В судах у нас, — говорить поляк Старовольський, — завелись нечувані побори й підкупи; наші війти, лавники, бурмистри — всі підкупні, а про донощиків, які доводять невинних людей до біди, годі й казати: спіймають багатого, заплутають і засадять до тюрми, та й тягнуть з нього подарунки й хабарі». Так було по королівських землях, по землях же панів ще гірше: за постановою 1557 року польському поміщикові та його управителю надано право в разі потреби карати своїх селян на смерть; а за постановою 1572 року заборонялось селянам скаржитись на своїх панів. І що найгірше, пани, відмовляючись особисто управляти своїми маєтками, надавали таке право євреям, разом з правами на життя і смерть православного населення. Через це біди селян удесятьєрялися, а найсміливіші занепадали духом і зневірялися.

Позбавлені захисту в судах, православно-руські люди⁴⁵ не мали особистих і майнових прав: усе належало панові і нічого мужику — як сама земля, на якій жив селянин, так і все те, що росло на землі, було власністю поміщика. За такого становища селянин, крім прямих податків, платив поміщикові незліченну кількість непрямих — і хлібом, і худобою, і м'ясом, і птицею, і врожаєм, і грішми. До того ж, якщо пан їхав на сейм, якщо він збирався в паломництво, якщо влаштовував весілля, на селян накладали нові податки й побори. А якщо пан з одного свого маєтку їхав до іншого, то його слуги псували в мужика на полях хліб, а вдома по-грабіжницьки забирали худобу, птицю, продукти, і скаржитися панові на таку сваволю ніхто з селян не смів. Селянин, крім звичайної панщини, працював на пана в будь-який час, і не лише він сам, а і його дружина з усіма дітьми. Тож даремно французький інженер Боплан, який жив багато років в Україні⁴⁶ й бачив біди селян, сказав, що там селяни мучаться, як у пеклі, а пани блаженствують, як у раю. Якщо пан володів містечком чи містом, то крамарі мали нести йому тканину, м'ясники — м'ясо, корчмарі — напої, ремісники — свої вироби, і все без будь-якої винагороди, навіть без подяки від пана.

Отже, і в релігії, і в судах, і в особистій свободі, і в майнових правах — скрізь український народ⁴⁷ був принижений, пригноблений і знедолений. Де ж шукати захисту знедоленому народу в такій скруті? До кого звернутися по допомогу? До короля? Але король сам був заручником могутніх і всевладних магнатів! Хто ж узяв на себе роль Мойсея і насмілювався врятувати «обраний народ»? Ніхто інший, як Богдан Хмельницький.

Хмельницький вийшов на історичну арену саме тому, що сам нещадно потерпав від сваволі польських панів. Досі він був щасливим господарем і володів невеликим хутором Суботовим поблизу міста Чигирина; у нього була дружина і троє синів. Та підстарості чигиринському, панові Чаплинському, сподобався хутір Суботів, і він, за відсутності Хмельницького, силоміць захопив його; разом із цим засік до смерті малолітнього сина Хмельницького й забрав із собою дружину його. Тоді Хмельницький, позбавлений статків, утративши дружину й молодшого сина, став шукати захисту в сенату і короля. Але, замість задоволення своїх справедливих скарг, він почув лише насмішки і глум, зрештою навіть потрапив до в'язниці і був засуджений до смерті. Щасливий випадок, однак, урятував його з біди, і він на

початку грудня 1647 року з тюрми села Бужина втік на Запорозжя.

З'явившись на Січі, яка в той час була на Микитиному Розі (тепер містечко Нікополь Катеринославського повіту⁴⁸), Хмельницький у присутності кошового отамана, старшин і козаків виголосив зворушливу промову, у якій красномовно описав наругу єзуїтів над православною церквою і служителями святого олтаря, знуцання сейму з козацьких прав, насилля польських військ над населенням українських⁴⁹ містечок і міст, вимагання і знуцання з боку «проклятого жидівського роду»: «До вас несуду душу і тіло — прихистіть мене, старого товариша, захищайте самих себе: і вам те саме загрожує». Зворушені цими словами, козаки відповіли Хмельницькому: «Приймаємо тебе, пане Хмельницький, хлібом-сіллю і щирим серцем!».

Підготувавши ґрунт у Запорозжжі, Хмельницький зненацька залишив Січ і поїхав із сином Тимошем до Криму просити допомоги в хана проти поляків. Великих зусиль коштувало Хмельницькому схилити на свій бік хана Іслам-Гірея: Іслам-Гірей тільки тоді пристав на прохання Хмельницького, коли той залишив йому свого сина в заручники; та й то хан сам не пішов, а дозволив Хмельницькому покликати до себе на допомогу перекопського мурзу Тутай-бея з ордою в 4000 чоловік.

Уклавши союз із Тутай-беєм, Хмельницький знову повернувся на Січ і, з'явившись там на військову раду, детально розповів про свою справу всьому «товариству запорозького низового війська». «Слава і честь Хмельницькому! Ми як отара без пастуха; хай Хмельницький буде нашим головою, а ми всі, скільки нас тут є, всі готові йти проти панів і помагати Хмельницькому до останнього подиху!» — відповіли Хмельницькому всі, як один, січові молодці, тут же обрали його в гетьмани й привітали в новому званні. Насамкінець дали йому 8000 чоловік війська, вручили військові регалії, або так звані клейноди, забезпечили сильною артилерією, і ось новообраний гетьман вирушив 22 квітня 1648 року з військом з татар і запорожців назустріч полякам, яких ішло близько 30000 осіб проти нього рікою Дніпром і суходолом на чолі зі Стефаном Потоцьким.

Розвідавши плани поляків і дізнавшись про те, що вони рухалися в Запоріжжя двома окремими загонами, Хмельницький спершу кинувся до того загону, котрий плив під проводом Барабаша, Вадовського і Ільяша по Дніпру до Січі і складався головним чином з тих же українських козаків,

лищо, і в боки. А чоловік ніби і не чує нічого, що підносить йому дружина, наче бачить перед собою не її, а нікчемного комара.

— Куме, слухай сюди, куме!..

Та кума вже давно і сліду не стало: побачивши дружиноньку свого любого кумця, він зібрав усі свої слабкі сили, швиденько завернув ліворуч від корчми й потім хутко зник у глибині свого двору.

Раптом до всього цього гамору, крику, вереску, шуму, стогону, репету й гулу додається ще протяжний і різкий дзвін з панського двору: «То благовістять у генерала Куркуль-Запорожського на обід».

Тож прощай, розкішний ярмарку, зі всіма твоїми дідами, дядьками, молодичками, парубочками й дівчатками!

ЗИМІВНИК КОЗАЦЬКИЙ

Увесь особовий склад запорозького низового війська поділявся на дві категорії: січових козаків, або товариство, і посполитих козаків, або зимівників. Січові козаки жили без дружин і, за давніми козацькими звичаями, не мали права приводити до Січі жодної жінки — ні матері, ні сестри, ні дружини. Це пояснювалось тим, що запорожцеві, який узяв на себе обов'язок завжди воювати з ворогом, не було часу клопотатися з жінкою. Крім того, існувала легенда, що в той день, коли на Січ ступить жінка, Січ припинить своє існування. Кажуть, «ніколи Потьомка не взяв би Січі», якби перед тим один із січових старшин не провів під іменем джури-зброєносця до Січі якусь молоденьку московську красуню. Позбавляючи себе сімейного щастя і сімейних радостей, січовий козак уважав себе справжнім «лицарем», отримував військову здобич, військову платню, голосував на військових радах у всіх випадках приватного й суспільного козацького життя, а у воєнний час виступав зі зброєю в руках проти ворога, у мирний час поринав у веселощі, бенкети, гульню, уважаючи, що звання сіяча й господаря не відповідає званню «лицаря».

Але хто ж виконував на Запорожжі роль сіяча й господаря? Для виконання цих обов'язків існував на Запорожжі особливий клас людей, так званих посполитих, що жили сім'ями в зимівниках і на козачих хуторах, розкиданих по всіх паланках й околицях. Скільки було таких хуторів на Запорожжі, через відсутність даних, сказати важко, як

не можна сказати й того, якою була чисельність посполитих козаків. Можна лише стверджувати, що наприкінці історичного існування Запорожжя всіх жителів зимівників було близько 90 000 чоловік, причому найбільша кількість посполитих населяла паланку Самарську (нині Новомосковський повіт Катеринославської губернії) як найбільш багату дарами природи і найбільш віддалену від наскоків татар; найменша кількість посполитих припадала на східні паланки, кальміуську і прогноїнську (тепер Олександрівський повіт і Дніпровський Таврійської), які межували з татарськими кочовищами. «Біля границі не став світлиці», — говорили запорожці, і ця приказка, як бачимо, мала свій реальний смисл.

Посполиті, які жили на Запорожжі хуторами або зимівниками, як і будь-які селяни, займались хліборобством, скотарством, конярством, риболовством, садівництвом, огородництвом і т. ін. Різниця між посполитими, що проживали на території Польщі або Росії, і посполитими, що жили на території Запорожжя, полягала в тому, що запорозькі посполиті не знали, що таке кріпацтво, і не були обмежені землеволодіннями. Хоча на Запорожжі вся земля належала війську і нікому особисто, але оскільки в запорожців землі порівняно з населенням було надто багато, то кожний міг брати собі таку ділянку, яку міг обробити власними силами. Користуючись без обмежень і особистою свободою, і земельними благами, кожний запорозький посполитий по-

винен був за це виконувати деякі обов'язки, запроваджені січовим товариством і освячені віками історичним життям запорожців. Так, займаючись переважно господарством селян, посполиті разом із цим уважалися і козаками; вони не були звільнені від військових обов'язків і у виняткових випадках, коли йшлося про великі походи проти ворога, також призивались до зброї. Тоді в Січі умовно стріляли з гармат, і в паланки посилались особливі «машталіри» для призиву до походу всього козацтва, і посполиті, запасшись кіньми, зброєю і продовольством, негайно йшли до Січі. Маючи військовий обов'язок, усі посполиті взагалі повинні були з'являтися в Кіш (очевидно, один раз перед вступом до запорозького війська) для отримання військових наказів.

Крім обов'язків військової служби, посполитих також використовували для караулів і кордонів, для ремонту в Січі куренів, зведення артилерійських та інших козацьких споруд. Але головним їхнім обов'язком було годувати січових козаків. Це були власне запорозькі господарі; обробляючи землю, розводячи худобу, коней і овець, вони заготовляли на зимовий час сіно, облаштовували пасіки, збирали мед, фрукти, овочі, вели дрібну торгівлю, промишляли сіллю, утримували поштові станції і т. ін. Більшу частину надлишку вони доставляли в Січ для потреб січових козаків, іншу частину залишали для прожиття самих себе і своїх родин. Крім волів, корів, телят, овець, різноманітних овочів і фруктів, які посполиті доставляли на Січ, вони зобов'язані були платити в Січ так зване «димове» і карбованець із сім'ї до 1758 року, а з 1758 — півтора карбованця.

Під час постійних зносин січових козаків з посполитими козаками, або зимівниками, між ними вироблялись особливі умовні терміни й паролі. Січові козаки, що приїжджали в зимівник або козачий хутір, не злізаючи з коней, повинні були насамперед прокричати три рази: «Пугу! Пугу! Пугу!» Господар, почувши крик, відповідав приїжджим двічі: «Пугу! Пугу!» Приїжджі на цю дворазову відповідь знову кричали: «Козак із лугу!» Господар, не задовольнившись цим, через вікно запитував: «А з якого лугу, з Великого чи Малого? Як з Великого, йди до кругу!» Приди-

вившись до вершників і переконавшись, що то справді січові козаки, господар зимівника кричав їм: «Прив'язуйте коней до ясел, і просимо до господи!» Тоді з хати вискакували хазяйські хлопці й відводили козацьких коней до стайні, а самим гостям показували дорогу до господи. Гості спочатку входили до сіней, клали там на тяжах²¹⁵, тобто на кабиці²¹⁶, свої ратища, потім із сіней потрапляли до хати, там насамперед молились на образи, потім кланялись господареві й говорили: «Отамане, товариство, ваші голови!» Господар, відповідаючи на уклін поклоном, говорив: «Ваші голови! Ваші голови!» Потім запрошував розсідатися приїжджих гостей на лавках і пропонував їм різноманітне частування — напої та їжу, причому звичайною їжею була тетеря: якщо випадав скоромний день, то варилась тетеря на молоці, якщо ж був пісний день, то варилась тетеря на воді. Погулявши із задоволенням і весело кілька днів, гості збирались до від'їзду, дякували ласкавому господарю за частування словами: «Спасибі тобі, батьку, за хліб, за сіль! Час уже по куренях роз'їжджатися до домівок, просимо, батьку, і до нас, коли ласка!» — «Прощайте, пани-молодці, та вибачайте: чим багаті, тим і раді. Просимо не гніватися». Після цього гості виходили з хати, хлопці подавали їм нагодованих, напоєних і осідланих коней, і січовики, зіскочивши на своїх коней, мчали від зимівника.

План козачого хутора кінця XVIII ст. дає чітке уявлення про те, як він облаштовувався і які частини входили до його складу. Хутір межує з річкою і становить великий чотирикутник. Тут можна побачити насамперед в'їзні ворота, потім широкий двір, у глибині якого стояла довга хата, або господа з коморою, сіньми, кухнею і світлицею; з лівого боку, навколо двору, розміщались комора, починаючи від воріт, повітка для підвід і в кінці, навпроти господи, хижка (маленька хатинка); з лівого боку — знову повітка, скотний двір, в одну лінію з господою комора, праворуч від якої, в лінію, скирти сіна й соломи; далі — клуня і вище від клуні — ворота для возіння хліба з поля. За двором і током, у напрямку річки, ідуть садок і город, до яких веде хвіртка, між господою і хижкою (в садок), і ворота між господою і коморою.

ПРОВОДИ КОЗАКА ДО ВІЙСЬКА

Важким було життя українського козака, який постійно воював то з татарами, то з турками, то з поляками, який завжди тривожився, постійно покидаючи сім'ю, батьківський дім для того, щоб боротися із загартованими ворогами всього неруського²¹⁷, всього нехристиянського, всього неправославного. Важкою була доля й української козачки, тобто матері, дружини козака або дівчини, яких покидав він заради війни. Надзвичайно поетично, зворушливо і правдиво зображують долю української козачки українські народні пісні, що дійшли до нас і записані в різний час любителями усної народної творчості. Особливо зворушливими є ті пісні, в яких оспівується душевне горе української дівчини, що довгий час щиро й вірно кохала молодого козака, але змушена з ним розлучитися через неминучий похід його до війська.

Молодий козак, зустрічаючись із дівчиною то біля рубленої криниченьки, то в гурті на вулиці, то в садку під калиною, давно вже заглядається на красуню: спершу він дивиться на неї мовчки, потім починає з нею жартувати, називаючи її серденьком, ластівочкою, квіточкою або зірочкою. Молодість, краса й особлива відвага козака не можуть не зворушити дівочого серця: дівчина також спершу сором'язливо, потім дещо сміливіше дивиться на козака і на його ласкаві слова відповідає то тривалими поглядами, то яскравим рум'янцем, то тихими й короткими зітханнями.

Дивовижні літні українські вечори, веселе щебетання соловейка, грайливе кування зозулі, веселий і дзвінкий свист дремлюги²¹⁸, таємниче перешіптування листя на деревах між собою — усе це сприяє тому, що козак і дівчина, зустрівшись випадково в темному вишневому садку, не задовольняються уже лише сором'язливими поглядами один на одного, а переходять до гарячих, глибоких і самовідданих любові. Закоханим співчують не лише живі істоти, але навіть неживі бездушні предмети:

Як ми з тобою, любилися, —
Сухі дуби розвилися,
Як ми з тобою кохалися, —
Віти дуба гойдалися.

Почуття любові дівчини до козака, яке вона довго ховала, врешті-решт стає відомим її батькові й матері, а також усьому селу.

Якщо батьки вважають, що козак є парною дівчині, не перешкоджають своїй доньці, і тоді для закоханих настає найщасливіша й найчарівніша пора в їхньому житті. Дівчина віддається своєму милому всім серцем і всією душею, однак зберігає цнотливість: кохання дівчини до козака хоча й самовіддане, але разом із тим цілком безгрішне. Дівчина пестить свого милого, цілує, голубить його, вона й дихає своїм козаченьком, вона живе і душею і серцем нерозривно з ним; виконуючи з особливою старанністю всю найважчу домашню роботу, вона знаходить також час, щоб вишити шовком милому або сорочку, або святкову хусточку.

Шовком шила, шовком шила,
Золотом рубила —
Задля того козаченька,
Що вірно любила.

Щире кохання молодят повинне привести і козака, і дівчину до шлюбу, про що й мріють закохані:

Ой, пора, мате, жито жати,
Бо вже колос похилився,
Пора, мате, дочку дати,
Бо вже голос змінився.

Мати не перешкоджає щастю своєї дочки й чекає осені, щоб прийняти сватів від нареченого, а тим часом докладає зусилля, щоб своїм молодяткам звити затишне кубелечко. Для цього на найближчому ярмарку купує майбутній наречений розписану узорами скриню; до предківських бабусиних плахт додає нові, розкішніші й живописніші, купуються срібні позолочені дукати і до них різнокольорові скляні, а також коралове намисто. Відповідно такі ж приготування ведуться і в родині нареченого. А закохані козак і дівчина не витрачають часу: під час зустрічі в якомусь затишному куточку цілуються та милуються, мов ті голуб'ята.

ПРИМІТКИ

¹Назва альбому «Из украинской старины» дозволяє подвійне тлумачення: 1) те, що стосується старожитностей українського народу; 2) те, що стосується старожитностей «України» у значенні «україни, українці» — межового прикордоння-окраїни Російської держави. Д. І. Яворницький, вочевидь, скористався можливістю подвійного прочитання, легітимізувавши таким чином термін «український». Це дозволило зберегти назву альбому, яка зараз сприймається передусім у першому з наведених тлумачень — як те, що стосується старожитностей українського народу. На користь такого припущення свідчить зокрема те, що далі в оригінальному тексті визначення «український народ» відсутнє, натомість йдеться про «русскую народность», «южно-русский народ», так само, як і визначення «Україна», яку названо «южной Русью». Укладачі двадцятитомного зібрання творів Д. І. Яворницького, науковці Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, справедливо зауважили особливість багатьох текстів науковця, який змушений був вдаватися до використання у текстах своїх опублікованих праць термінів, які не були властивими його «світоглядним імперативам як українського патріота кінця XIX – початку XX ст., зокрема „Новоросія“, „Малоросія“, „малороси“ тощо». З огляду на це під час публікації текстів Д. І. Яворницького у перекладі українською мовою було здійснено відповідні заміни політонімів та етнізмів, вжитих в оригінальному російськомовному тексті, оскільки їх вжиток був наві'язаний науковцеві панівним російським історико-політичним дискурсом (див.: Від редакційної колегії // Яворницький Д. Твори у 20 томах. Т. 1 / гол. редактор. П. Сохань. Запоріжжя, 2004. С. 7–10). У пропонованому перекладі супровідного тексту до альбому також зроблено відповідні заміни ідеологізованих термінів, однак у примітках наведено також ті означення, які вжито в оригінальному тексті, оскільки в окремих випадках вони дозволяють прослідкувати нюанси авторського тексту. Водночас у відповідних випадках, коли йдеться про XIV–XVII ст., термін «русский» та похідні від нього передано терміном «руський», оскільки він використовувався для позначення православного населення Східної Європи у межах Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої.

²Д. І. Яворницький вживає термін «южно-русская старина», залишаючись у межах прийнятої у Російській імперії термінології на позначення сучасної центральної та південної України, причому допасовує його передусім до козацької доби в історії України (див.: Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа, Ч. 1–2. СПб., 1888; Яворницький Д. И. Запорожье в залишках старовини і переказах народу / Підгот. тексту і наук.-довід. апарату С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко; заг. ред. Н. І. Капустіна. 3-є вид., виправ. і доп. Дніпропетровськ, 2005. Ч. 1–2).

³Під «руською народністю» Д. Я. має на увазі спільно українців, білорусів та росіян.

⁴В оригіналі вжито словосполучу «русская народность», що відповідало загальноприйнятій термінології Російської імперії на межі XIX–XX ст., згідно з якою існувала триєдина «русская народность», яка складалась із великоросів (власне росіян, рос. *русских*), малоросів (українців) та білоросів (рос. *белорусов*). Заміна дещо спотворює авторську думку, оскільки у Д. І. Яворницького йдеться саме про «русскую народность» як узагальнене поняття, а не конкретно про українців, яких через одне речення позначено як «южно-русский народ».

⁵В оригіналі «южно-русский народ». Д. І. Яворницький уникає тут вжитку терміна «малороси», що видається певним компромісом між його поглядами на українську минувшину і вимогами імперської цензури. В подальшому термін «малоросійський» та похідні від нього трапляються в тексті й повсюдно замінені у перекладі терміном «український» та похідними від нього.

⁶«Жидівське зловір'я» (жидовствуючі, зжидовілі, ожидовлені, новгородсько-московська ересь) — релігійний рух, що поширився у Росії наприкінці XV – на початку XVI ст. Характеризувався представниками Православної Церкви як єретичний, скоріш за все, містив раціоналістичні елементи. Представники православного духовенства, зокрема, Йосип Волоцький, вбачали у русі результат впливу з боку юдаїзму (нині ця теза дискутується).

⁷Жида — застаріла назва євреїв. Оскільки в сучасній українській мові вона має також образливий зміст, у тексті Д. І. Яворницького її замінено сучасним етнізмом. Винятком є цитати поетичних текстів і опис ярмарку, де заміна призведе до спотворення авторського художнього тексту.

⁸У цілісному явищі «руського козацтва» Д. І. Яворницький зауважує низку внутрішніх поділів, зокрема розрізняє «великоросійське», «українське» та «запорозьке» козацтва. Для означення «українського козацтва» як синоніми чи, можливо, внутрішні його групи, він використовує також терміни «гетьманське», «городове», «лейстрове» (реєстрове), а для означення «запорозького козацтва» застосовує також означення «низове». Під «руським козацтвом» в цілому науковець має на увазі великоросійське та українське (вочевидь, також і запорозьке) козацтво «укупі». Перебуваючи у полі тяжіння російської історіографії, хоча й дискутуючи з її представниками, зокрема С. М. Соловйовим, Д. І. Яворницький вживає також термін «південно-руське» козацтво як синонімічний до «українського» і, можливо, почасти «запорозького». Показово, що Д. І. Яворницький послідовно розрізняє городове та низове козацтво, зауважуючи, що про окремішню історію суто і саме запорізьких козаків можна говорити лише від середини XVII ст., тоді як попервах в останній третині XV ст. сформувались городові, а під середину XVI ст. виникли низові козаки (Яворницький Д. І. Україно-руське козацтво перед судом історії. Читано в Катеринославському університеті 20.IX.1918. Катеринослав, 1919 (перевидання: Львів, 2006); Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Львів, 1990. Т. 1–3; див. також: Брехуненко В. А. Д. І. Яворницький про генезу та сутність української козащини // Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). Дніпропетровськ, 1994; Кралюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони. Харків, 2016). Сучасні дослідники переважно вживають словосполучення «українське козацтво» на позначення усього козацтва в історії України, не відсепааровуючи в цьому контексті, зокрема, запорізьців від городових козаків, хоча й визнають наявність зафіксованих джерелами почасти розмежованих (особливо після виникнення Гетьманату), почасти тісно пов'язаних між собою козацьких спільнот (див.: Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К., 2011. С. 171–174; Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. К., 2014;

